

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

R. Hamann - Mac Lean, H. Hallensleben, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert, Giessen 1963. (Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen, Reihe II, Band 3, Marburger Abhandlungen zur Geschichte und Kultur Osteuropas, herausg. von der Arbeitsgemeinschaft für Osteuropaforschung der Philipps-Universität Marburg, Band 3-5).

Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο βιβλίον ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τόμους. Ὁ πρῶτος, ποῦ ἀνήκει ἐξ ὀλοκλήρου εἰς τὸν κ. Hamann - Mac Lean, περιέχει εἰκόνας καὶ διαγράμματα τῆς εἰκονογραφικῆς διατάξεως σειρᾶς μνημείων τῆς Σερβίας μὲ μικρὸν εἰσαγωγικὸν καὶ κατατοπιστικὸν κείμενον. Τὸν δεῦτερον τόμον, ποῦ φέρει τὸν τίτλον Die Malerschule des Königs Milutin, ἔγραψεν ὁ κ. Hallensleben. (Σελίδες 183 καὶ 6 πίνακες).

Ἐξ ἴδωμεν ἀναλυτικώτερον τὸ περιεχόμενον τῶν δύο αὐτῶν τόμων.

Ἡ περίοδος, μὲ τὴν ὁποίαν κυρίως ἀσχολεῖται τὸ βιβλίον, εἶναι ἡ τῆς βασιλείας τοῦ κράλη Μιλούτιν (1282-1321). Εἰς τὸν πρῶτον ὅμως τόμον περιλαμβάνονται καὶ μνημεῖα παλαιότερα, ἀνερχόμενα μέχρι τοῦ 11ου αἰῶνος, διότι ταῦτα χρησιμεύουν εἰς τὸν κ. Hallensleben ὡς εἰσαγωγή διὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν ἔργων τῆς «Ζωγραφικῆς σχολῆς τοῦ Μιλούτιν», ποῦ ἀποτελοῦν τὸ κύριον θέμα τοῦ δευτέρου τόμου. Τέλος ἀπεικονίζονται καὶ μερικὰ μνημεῖα μεταγενέστερα τοῦ Μιλούτιν, ποῦ κατὰ τὸν κ. Hallensleben, ἀποτελοῦν συνέχισιν τῆς Σχολῆς αὐτῆς εἰς τὸ δεῦτερον τέταρτον τοῦ 14ου αἰῶνος.

Οἱ πίνακες, οἱ ἀντιστοιχοῦντες εἰς τὰ διάφορα αὐτὰ τμήματα, περιλαμβάνουν 351 εἰκόνας λίαν ἀξιολόγους διαφόρων ἰδίως λεπτομερειῶν τῶν τοιχογραφιῶν, ποῦ ἐξετάζονται εἰς τὸν δεῦτερον τόμον. Αἱ φωτογραφίαι αἱ περιεχόμεναι εἰς τοὺς πίνακας αὐτοὺς, εἶναι ἀληθῆς ὅτι ἐλάχιστα νέα στοιχεῖα προσφέρουν διὰ τὴν γνώσιν τῶν μνημείων τῆς Σερβίας, διότι τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν εἶναι ἤδη γνωστὰ ἀπὸ τὰς πολλὰς γιουγκοσλαβικὰς δημοσιεύσεις καὶ ἀπὸ τὸ πολῦτιμον corpus τὸ ἐκδιδομένον ἐκ τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου τοῦ ἀειμνήστου Γαβριήλ Millet μὲ ἐπιμέλειαν τοῦ κ. A. Frolov (G. Millet, La peinture du moyen âge en Yougoslavie. Serbie, Macédoine et Monténégro. Albums présentés par A. Frolov. Ἐξεδόθησαν μέχρι τοῦδε τρία λευκώματα, Παρίσιοι 1954-1962). Τελευταίως δὲ ἤρχισεν ἐκδιδομένη εἰς τὸ Βελιγράδι σειρά πολυτίμων τόμων μὲ ἐγχρώμους πίνακας τῶν μεσαιωνικῶν τοιχογραφιῶν τῆς Σερβίας, σειρά εἰς τὴν ὁποίαν εἶδον κατὰ τὸ 1964 τὸ φῶς τὸ Μιλέσεβο μὲ κείμενον τοῦ Σ. Ραντόιτσιτς καὶ ἡ Σοπότσανη μὲ κείμενον τοῦ Β. Τζούριτς.

Πολὺ ὅμως σημαντικώτερα καὶ ἐξαιρετικῶς χρήσιμα εἶναι τὰ εἰς τὸν πρῶτον τόμον τοῦ ἐξεταζομένου βιβλίου παρατιθέμενα 36 διαγράμματα, εἰς τὰ ὁποῖα εὕρσκει ὁ ἀναγνώστης τὴν διάταξιν τῶν τοιχογραφιῶν εἰς τὰ μνημεῖα τῆς Σερβίας, ποῦ ἐξετάζονται εἰς τὸν δεῦτερον τόμον. Τὰ διαγράμματα αὐτὰ μεγάλως θὰ ἐξυπηρετήσουν τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὴν εἰκονογραφικὴν διάταξιν εἰς τὰς ἐκκλησίας ἰδίως τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων.

Εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ πρώτου τόμου παρέχονται, ὡς εἶπομεν, σύντομοι καὶ λίαν χρήσιμοι πληροφοροὶα περὶ τῆς χρονολογίας κ.λ.π. ἐκάστου τῶν μνημείων, τῶν ὁποίων δημοσιεύ-

ονται εικόνες και διαγράμματα. Θα πρέπει να σταθώ ἐπ' ὀλίγον εἰς μίαν ἀπὸ τὰς σημειώσεις αὐτῆς, εἰς τὴν ἀφορῶσαν δηλαδὴ τὴν σπουδαιοτάτην διακόσμησιν τοῦ Νέρεζι παρὰ τὰ Σκόπια, γενομένην, ὅπως ἀναφέρει ἡ ὑπάρχουσα ἐπιγραφή, τὸ 1164. Εἰς τὸ σχετικὸν σημείωμα (σ. 17) λέγεται ὅτι ὁ ζωγράφος τῶν τοιχογραφιῶν «konnte aus der Hauptstadt (Konstantinopel) stammen. In Kastoria...hat er Schule gemacht», εἰς δὲ τὸ σημείωμα περὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Κουρμπινοβο (σ. 18) γράφονται τὰ ἑξῆς: «Von Kastoria - darf man annehmen - kam der Maler», πού διεκόσμησε τὴν ἐκκλησίαν αὐτὴν τὸ 1191. Τὸ ζήτημα ὅμως αὐτὸ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Νέρεζι, ὅπως καὶ τοῦ Κουρμπινοβο, δὲν εἶναι τόσο ἀπλοῦν. Εἰς τὸ Νέρεζι δηλαδὴ οἱ ζωγράφοι, πού τὸ διεκόσμησαν, ἦσαν ἀσφαλῶς περισσότεροι τοῦ ἑνὸς μὲ διαφόρου ἕκαστος μορφῆς τεχνοτροπίαν. Περιοριζόμενοι ἐδῶ εἰς τὸν ἓνα ἐξ αὐτῶν, εἰς τὰ ἔργα τοῦ ὁποῖου ὁ μανιερισμός, ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τῶν πτυχῶν εἰς τὰ ἐνδύματα, συμβαδίζει μὲ τὴν ἰσχυρῶς γραμμικὴν καὶ διακοσμητικὴν σχηματοποίησιν τῶν ρυτίδων εἰς τὰ πρόσωπα, θά ἠδυνάμεθα ἴσως νὰ παραδεχθῶμεν τὴν ἐκ τῆς Πρωτεύουσας προέλευσίν του. Ἡ γνώμη αὐτή, τὴν ὁποίαν εἶχε παλαιότερον διατυπώσει καὶ ὁ Ph. Schweinfurth (Die byzantinische Form, 2α ἐκδ. Mainz 1954, 69), δὲν θά ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ ἀπίθανος, ἀφοῦ ἀνάλογον γραμμικὴν καὶ διακοσμητικὴν τεχνικὴν εὐρίσκομεν κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 12ου αἰ. καὶ εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ γυναικωνίτου τῆς Ἁγίας Σοφίας. (Προσωπογραφία Ἀλεξίου Κομνηνοῦ 1122, Πρόδρομος Δεήσεως). Ἡ ὑπόθεσις ὅμως, ὅτι ὁ ζωγράφος αὐτὸς τοῦ Νέρεζι ἀπέβη εἰς τὴν Καστοριάν ἀρχηγὸς σχολῆς, δὲν φαίνεται, εἰς ἐμὲ τοῦλάχιστον, πολὺ βέσιμος. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Κουρμπινοβο (1191), ὅπως καὶ ἡ διακόσμησις τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων τῆς Καστοριάς, ἀνήκουν εἰς ἄλλο στάδιον ἐξελιξέως τῆς τεχνοτροπίας αὐτῆς, ἀπέχον πολὺ ἀπὸ τὴν ἐκλεπτυσμένην τέχνην τοῦ Νέρεζι. Πρόκειται δηλαδὴ περὶ τῶν ἔργων ἐργαστηρίου ἐπαρχιακοῦ, πού δὲν σφάζει τίποτε σχεδὸν ἀπὸ τὴν κωνσταντινουπολιτικὴν παράδοσιν τοῦ ζωγράφου τοῦ Νέρεζι. Ὅτι δὲ ἡ γραμμικὴ αὐτὴ καὶ διακοσμητικὴ τεχνοτροπία διήλθεν ἀπὸ πολλὰ στάδια ἐξελιξέως διδάσκουν τὰ μνημεῖα, πού εἰς λίαν διαφωτιστικὴν σειρὰν παρέχει ὁ Λάζαρεφ, ὁ ὁποῖος τὴν ἀρχὴν τῆς τεχνικῆς αὐτῆς εὐρίσκει εἰς τὰ ψηφιδωτὰ. (B. Λάζαρεφ, Αἱ τοιχογραφίαι τῆς Παλαιᾶς Λαδόγας, ρωσ. μὲ γαλλ. περίληψιν, Μόσχα 1960, 80 κ.ἐξ. 100, καὶ πίν. 76-108). Δέον ἀκόμη νὰ προστεθῆ ὅτι εἰς τὴν Μακεδονίαν ἡ τεχνικὴ αὐτὴ εἶχε τὸσον ἐπικρατήσῃ, ὥστε τὴν βλέπομεν συνεχιζομένην καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς ἀκόμη τοῦ 13ου αἰ., ἂν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Κελλίου τοῦ Ραβδόχου εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἀνήκουν πράγματι εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν, κατὰ τὴν ὄχι ἀπίθανον γνώμην τοῦ Demus (Berichte zum XI. Internat. Byzantinisten - Kongress, München 1958: IV, 2. O. Demus, Die Entstehung des Paläologenstils in der Malerei, 25, σημ. 102). Ἀναμνήσεις ἄλλωστε τῆς γραμμικῆς αὐτῆς σχηματοποιήσεως εὐρίσκομεν καὶ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνος (Σοπότσην) καὶ ἀκόμη ἀρχομένου τοῦ 14ου εἰς τὸ Πρωτᾶτον τοῦ Ἁγίου Ὄρους. (βλ. σχετικῶς A. Xynogoroufos, Thessalonique et la peinture macédonienne, Athènes 1955, 22 κ. ἐξ. καὶ πίν. 7).

Πολὺ μεγαλυτέρας σημασίας εἶναι ὁ δεῦτερος τόμος τοῦ βιβλίου, ὁ ὁποῖος εἶναι ἔργον τοῦ κ. H. Hallensleben καὶ φέρει τὸν τίτλον Die Malerschule des Königs Milutin. Εἰς τὸν τόμον αὐτὸν ἐξετάζονται αἱ ἐκκλησίαι αἱ διακοσμηθεῖσαι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ κράλη Μιλούτιν (1282-1321), ἰδίως δὲ αἱ τοιχογραφίαι ἐκεῖνων, πού ἐξετέλεσαν ὁ Εὐτύχιος καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀστραπᾶς. Αἱ κυρίως μελετώμεναι ἐκκλησίαι εἶναι ἕξ, αἱ ἑξῆς:

1) Ὁ Ἅγιος Κλήμης (Περίβλεπτος) τῆς Ἀχρίδος (1294/5), 2) Ἡ Παναγία Λιέβισκα τῆς Πρισερνήης (περὶ τὸ 1308/9), 3) Ὁ Ἅγιος Νικήτας εἰς τὸ Τσοῦτσερ (περὶ τὸ 1307), 4) Ἡ ἐκκλησία τοῦ κράλη (Ἅγ. Ἰωακείμ καὶ Ἄννα) εἰς τὴν Μονὴν Στουντένιτσας (1313/4), 5) Ὁ Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Στάρου Νεγκορίτσινο (1317/8) καὶ 6) Ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας εἰς τὴν Μονὴν Γκρατσάνιτσας (1321;).

Τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν παρατίθενται εἰς ἰδιαίτερον κεφάλαιον (σ. 22 κ. ἐξ.) αἱ κτητορικαὶ ἐπιγραφαί, ἀπὸ τὰς ὁποίας προκύπτει καὶ ἡ χρονολογία τῆς διακοσμῆσεως τῶν περισσοτέρων ἐξ αὐτῶν, ὅπως καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἐκτελεσάντων τὴν τοιχογράφησιν. Ἀπὸ τὰς ἐπιγραφὰς ὁμως αὐτὰς καὶ τὰς χρονολογίας, πού τὰς συνοδεύουν, προκύπτει τὸ σαφές συμπέρασμα, ὅπως καὶ ἄλλοτε παρετήρησα (περιοδ. Μακεδονικά, 5, 1961-63, 586), ὅτι ὁ Ἅγ. Κλήμης τῆς Ἀχρίδος διεκοσμήθη κατὰ τοὺς χρόνους, πού ἡ Ἀχρίς ὑπήγετο ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Παλαιολόγων καὶ ὄχι τῶν Σέρβων, εἰς τοὺς ὁποίους περιήλθε μόλις τὸ 1334 ἐπὶ Στεφάνου Δουσάν, δεκατρία δηλαδὴ ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μιλούτιν. Ὁ τίτλος ἐξ ἄλλου τοῦ Μεγάλου Ἐταιρειάρχου, πού φέρει ὁ κτήτωρ τοῦ Ἅγ. Λούτιν. Ὁ τίτλος ἐξ ἄλλου τοῦ Μεγάλου Ἐταιρειάρχου, πού φέρει ὁ κτήτωρ τοῦ Ἅγ. Κλήμεντος, εἶναι ἐκ τῶν ἀνωτέρων εἰς τὴν ἱεραρχίαν τῆς βυζαντινῆς Αὐλῆς. (Πρβ. L. Bréhier, Les institutions de l'Empire byzantin, Paris 1949, 354, 395). Κατὰ συνέπειαν δικαιολογημένως ὁ Millet ἀποδίδει τὸ μνημεῖον τοῦτο εἰς τὴν δραστηριότητα τῶν Παλαιολόγων. (G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris, 1916, 10).

Διὰ τὸν συγγραφέα ἡ ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Μιλούτιν ὑποτελεῖ, εἰς τὴν ζωγραφικὴν τῶν ἐκκλησιῶν, αὐτοτελὲς σύνολον. Ἡ ἰδέα αὐτὴ τὸν ὀδηγεῖ εἰς τὸ νὰ ἐξετάσῃ χωριστὰ τὸ εἰκονογραφικὸν πρόγραμμα τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῶν παλαιότερων τῆς βασιλείας τοῦ Μιλούτιν (σ. 37 κ. ἐξ.) καὶ χωριστὰ τὸ ἐφαρμοσθὲν εἰς τὰς ἐκκλησίας, πού διεκοσμήθησαν ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ κράτη αὐτοῦ (σ. 43 κ. ἐξ.). Καὶ τὸ μὲν πρῶτον μέρος δὲν παρουσιάζει, νομίζω, νέα στοιχεῖα, πλὴν τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς καθ' ὕψος καὶ τῆς ὀριζοντίας διατάξεως τῶν σκηνῶν. Ἡ περιγραφή τοῦ προγράμματος καὶ τῆς διατάξεως τῶν σκηνῶν εἰς τὰς ἐκκλησίας τῶν χρόνων τοῦ Μιλούτιν, κατάλογον τῶν ὁποίων παρεθέσαμεν ἀνωτέρω, εἶναι ἀναμφιβόλως λίαν χρήσιμος. Ἀπὸ τὴν περιγραφὴν ὁμως αὐτὴν ἀποκομίζε κανεὶς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ εἰκονογραφικὴ διάταξις καὶ γενικότερον τὸ εἰκονογραφικὸν πρόγραμμα τῶν διακοσμῆσεων εἰς τὰς ἐκκλησίας τῶν χρόνων τοῦ Μιλούτιν δὲν παρουσιάζει διαφορὰς ἀπὸ τὴν τῶν ἄλλων ἐκτὸς τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Σερβικῆς Μακεδονίας σφζομένων μνημείων. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ εἰς τὴν ἑλληνικὴν Μακεδονίαν σύγχρονα μνημεῖα, τὰ μόνα πού ὁ σ. λαμβάνει ὑπ' ὄψιν, εἶναι τὸ Πρωτάτον τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ τὰ καθολικὰ τῶν ἐκεῖ Μονῶν Βατοπεδίου καὶ Χελανδαρίου, μνημεῖα, τὰ ὁποῖα κατὰ τρόπον παράδοξον σχετίζει μὲ τὴν «Σχολὴν τοῦ Μιλούτιν». Εἰς τὸ ζήτημα ὁμως αὐτὸ θὰ ἐπανεέλθωμεν κατωτέρω.

Εἰς ἰδιαίτερον κεφάλαιον (σ. 67 κ. ἐξ.) ἀκολουθεῖ ἡ εἰκονογραφικὴ ἀνάλυσις μερικῶν σκηνῶν τοῦ δωδεκαόρτου (Κοίμησις τῆς Παναγίας, Βάπτισις) καὶ ἄλλων ἀπὸ τὸν κύκλον τῶν Παθῶν (Μυστικὸς Δεῖπνος, Νιπτὴρ, Προσευχὴ εἰς τὴν Γεθσημανῆ, Προδοσία τοῦ Ἰούδα), πού εἰκονίζονται εἰς τὰ μνημεῖα ταῦτα. Σκοπὸς τῆς ἀναλύσεως αὐτῆς εἶναι κυρίως ἡ ἔνταξις εἰς τὴν ὁμάδα τῶν χρονολογημένων μνημείων, πού ἔγιναν ἀπὸ τὸ «Ἐργαστήριον τοῦ Μιλούτιν», καὶ τῶν ἀχρονολογητῶν διακοσμῆσεων, εἰς τὰς ὁποίας προστίθενται, ὡς εἶδομεν, τὸ Πρωτάτον, τὸ Βατοπέδι καὶ τὸ Χελαντάρι. Οὕτω ὁ σ. (σ. 148 κ. ἐξ.) τὸ Πρωτάτον καὶ τὸ Βατοπέδι θεωρεῖ ἔργα διάμεσα μεταξὺ τοῦ Ἅγ. Κλήμεντος τῆς Ἀχρίδος ἄφ' ἑνὸς καὶ τοῦ Ἅγ. Νικήτα (Τσοῦτσερ) καὶ τοῦ Ναγκορίτσινο ἄφ' ἑτέρου.

Παραλείποντες ἄλλα ὄχι ὀλιγώτερον ἐνδιαφέροντα κεφάλαια τοῦ βιβλίου, ἐρχόμεθα εἰς τὰ τελικὰ συμπεράσματα τοῦ συγγραφέως (σ. 177 κ. ἐξ.).

Ὁ κ. Hallensleben εἰς τὰ ἔργα τῆς «Σχολῆς τοῦ Μιλούτιν» διακρίνει κυριαρχοῦσας δύο τεχνοτροπίας. Ὡς βάσιν διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν ἐκάστης ἐξ αὐτῶν λαμβάνει τὰς τοιχογραφίας τοῦ Ναγκορίτσινο. Ὁ εἰς ἀπὸ τοὺς ζωγράφους τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν ἐξετέλεσε τὴν σειρὰν τῶν Παθῶν, ἐνῶ ὁ ἕτερος ἐζωγράφησε τὴν σειρὰν τῶν σκηνῶν, πού εἰκονίζονται τὸν βίον τοῦ Ἅγ. Γεωργίου, τοῦ πάτρωνος δηλαδὴ τῆς ἐκκλησίας. Αἱ τοιχο-

γραφίαι αὐταὶ τοῦ Ναγκορίτιν φέρουν, ὡς γνωστὸν, τὰς ὑπογραφὰς τοῦ Εὐτυχίου καὶ τοῦ Μιχαὴλ Ἀστραπᾶ. Ἐπειδὴ ὁμοῦ δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ καθορισθῇ εἰς ποῖον ἐξ αὐτῶν ἀνήκει ἡ σειρὰ τῶν Παθῶν καὶ εἰς ποῖον ὁ βίος τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ὁ σ. κρίνει σκόπιμον νὰ ὀνομάσῃ, πρὸς τὸ παρόν, τοὺς ἀντιπροσωπεύοντας τὰς δύο αὐτὰς τεχνοτροπίας τὸν μὲν «τεχνίτην τῶν Παθῶν» καὶ τὸν ἄλλον «τεχνίτην τοῦ Ἁγ. Γεωργίου».

Εἰς τὸν «πρωτομαῖστορα» Ἀστραπᾶν, τὸν ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῆς Παναγίας Λιέβισκας τῆς Πρισρένης, πρόσωπον, κατὰ τὴν γνώμην μου, κάπως μυστηριώδεις, ὁ σ. νομίζει ὅτι δύνανται ν' ἀποδοθοῦν οἱ προφῆται εἰς τὸ τύμπανον τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς. Ἀλλὰ πρὸς τὴν διακόσμησιν τῆς Λιέβισκας θεωρεῖ συγγενεούσας τὰς τοιχογραφίας τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγ. Εὐθυμίου (1303) ἐντὸς τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (σ. 136 κ. ἐξ.), αἱ ὁποῖαι, κατὰ τὸν σ. θὰ ἠδύναντο ἴσως νὰ θεωρηθοῦν πρῶτα ἔργα τοῦ ζωγράφου τῶν προφητῶν εἰς τὴν Παναγίαν Λιέβισκα (σ. 142).

Τὸν «τεχνίτην τῶν Παθῶν», ὅπως καὶ τὸν «τεχνίτην τοῦ Ἁγ. Γεωργίου» ἀναγνωρίζει ὁ σ. εἰς τὸν Ἁγ. Κλήμεντα τῆς Ἀχρίδος. Εἰς τὸν πρῶτον ἐξ αὐτῶν ἀποδίδει ὁμοίως τὰς τοιχογραφίας τῆς Ζίτσας, τὰς ὁποίας θεωρεῖ διάμεσον μνημεῖον μεταξὺ τῆς Παναγίας Λιέβισκας καὶ τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος. Εἰς τὸν ἴδιον δὲ «τεχνίτην τῶν Παθῶν» προσγράφει καὶ τὰς τοιχογραφίας τοῦ Πρωτάτου καὶ τοῦ Βατοπεδίου, τὰς ὁποίας, ὡς εἶδομεν χαρακτηρίζει ὡς μνημεῖα διάμεσα μεταξὺ τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος καὶ τῶν δύο ἄλλων ἔργων μὲ τὰς ὑπογραφὰς τοῦ Εὐτυχίου καὶ τοῦ Μιχαὴλ Ἀστραπᾶ, τὸν Ἁγ. Νικήταν δηλαδὴ καὶ τὸ Ναγκορίτιν. Ἔργα τέλος τῶν δύο τεχνιτῶν θεωρεῖ ὁ σ. ἀκόμη τὰς τοιχογραφίας τῆς Ἐκκλησίας τοῦ κράλη εἰς τὴν Μονὴν Στουντένιτσας, ὅπως ἀκόμη καὶ τῆς Γκρατσάνιτσας, πρὸς τὴν ὁποίαν συνδέει τὸ Χελαντάρι. Εἰς τὴν Γκρατσάνιτσαν ὁμοῦ διαπιστώνει καὶ τὴν παρουσίαν ἑνὸς τρίτου «ἐργαστηρίου».

Αἱ τοιχογραφίαι τέλος τοῦ Λέσνοβο, γενόμεναι περὶ τὸ 1346, εἰς τὰς ὁποίας ἀνευρέθη τὸ ὄνομα ἑνὸς ζωγράφου Μιχαὴλ, ἐπιτρέπουν εἰς τὸν σ. νὰ ταυτίσῃ τῶρα τοὺς δύο τεχνίτας (τῶν Παθῶν καὶ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου), ποὺ διέκρινε, πρὸς τοὺς ἐξ ἐπιγραφῶν γνωστοὺς Εὐτύχιον καὶ Μιχαὴλ Ἀστραπᾶν. Ὁ ζωγράφος δηλαδὴ Μιχαὴλ τοῦ Λέσνοβο συγγενεὺ εἰς τεχνοτροπικῶς, ὅπως πιστεύει ὁ σ., πρὸς τὸν «τεχνίτην τοῦ Ἁγ. Γεωργίου» καὶ θὰ ἠδύναντο οὗτος νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸν Μιχαὴλ Ἀστραπᾶν, ὅποτε ὁ «τεχνίτης τῶν Παθῶν» δὲν θὰ ἦτο ἄλλος ἀπὸ τὸν Εὐτύχιον. Νομίζω ὁμοῦ ὅτι ἡ συσχέτισις τοῦ εἰς τὸ Λέσνοβο ἀναφερομένου ζωγράφου Μιχαὴλ πρὸς τὸν Μιχαὴλ Ἀστραπᾶν δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ θεωρηθῇ διόλου πιθανή. Ἡ ὑπογραφή τοῦ Μιχαὴλ εὐρίσκεται εἰς τὸν νάρθηκα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Λέσνοβο, ὁ ὁποῖος ἀνηγέρθη καὶ διεκοσμήθη, συμφώνως πρὸς τὴν ὑπάρχουσαν ἑλληνικὴν ἐπιγραφὴν, τὸ 1349 ὑπὸ τοῦ δεσπότη Ἰωάννου Λυβέρι, τοῦ ἰδίου δηλαδὴ ποὺ ἔκτισε καὶ διεκόσμησε τὸν ναὸν κατὰ τὸ 1341, ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ κράλη Στεφάνου Δουσάν. (Βλ. τὰς ἐπιγραφὰς παρὰ N. Okunev ἐν Recueil Th. Uspenskij, I, Paris, 1930, σ. 224). Τοῦτο ὁμοῦ εἶναι σπουδαῖος λόγος μὴ ἐπιτρέπων, κατὰ τὴν γνώμην μου, τὸν ταυτισμὸν αὐτῶν. Ὁ Μιχαὴλ Ἀστραπᾶς δηλαδὴ ἐμφανίζεται διὰ πρώτην φοράν. ἀπηρτισμένος ἤδη ζωγράφος, τὸ 1294/5 εἰς τὸν Ἁγ. Κλήμεντα τῆς Ἀχρίδος. Τὸ 1306/7 ἀναφέρεται εἰς τὴν Παναγίαν Λιέβισκαν, ἂν βεβαίως πρόκειται περὶ τοῦ ἰδίου προσώπου, ἤδη ὡς «πρωτομαῖστορα», τοῦτο δὲ σημαίνει ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ μὴ ἦτο πλέον εἰς νεαρὰν ἡλικίαν, καὶ νὰ ἔχη ἤδη καὶ φήμην, ἀφοῦ καὶ τρόφιμα τοῦ παρείχοντο μηνιαίως, εἰς ἔνδειξιν βεβαίως ἐκτιμῆσεως. (Βλ. τὴν ἐπιγραφὴν ἐν Hallensleben, ἐνθ' ἄνωτ. 29). Θὰ ἦτο λοιπὸν δυνατόν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡμισυ καὶ πλέον αἰῶνα μετὰ τὸ πρῶτον, εἰς ἡμᾶς τοὐλάχιστον σήμερον γνωστὸν, ἔργον του θὰ εἰργάζετο ἀκόμη; Τοῦτο εἶναι, νομίζω μᾶλλον ἀπίθανον.

Αὐτὸ εἶναι, εἰς σύντομον ἀνάλυσιν, τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Hallensleben. Δὲν ὑπάρχει οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν ὅτι εἰς αὐτὸ ἐμπεριέχονται οὐσιωδέσταται παρατηρήσεις διὰ τὴν ζωγραφικὴν τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, ποὺ τὴν σπουδαιότητα καὶ τὴν

δυσεπίλυτα προβλήματα παρουσιάζει, και ότι πολλῶν ἀπὸ τὰ προβλήματα αὐτὰ προάγει τὴν λύσιν.

Ἐκεῖνο ὁμως, τὸ ὁποῖον, κατὰ τὴν γνώμην μου, παρουσιάζεται ὡς βασικὸν μειονέκτημα τοῦ βιβλίου, εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ σχέδιόν του, ὁ περιορισμὸς δηλαδὴ εἰς τὰ ἔργα, πού κατὰ τὸν συγγραφέα, προέρχονται ἀπὸ τὸ «Ζωγραφικὸν ἐργαστήριον τοῦ Μιλούτιν» καὶ ἐγένοντο ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ κράλη τούτου. Ἡ προσπάθεια ὁμως αὐτῆ τοῦ σ. νὰ δημιουργήσῃ ἴδιον «Ἐργαστήριον τοῦ Μιλούτιν», τοῦ ὁποῖου προΐσταντο ὁ Μιχαὴλ Ἄστραπᾶς καὶ ὁ Εὐτύχιος, καὶ ν' ἀποδώσῃ εἰς αὐτὸ σειρὰν ὄλην διακοσμῆσεων, πού οὕτω τὰς ἀπομονώνει ἀπὸ τὰ σύγχρονα ἔργα, τὰ σφζόμενα εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ ἀλλαχοῦ, τὸν ὀδηγεῖ εἰς συμπεράσματα μὴ συμφωνοῦντα πρὸς τὰ ἱστορικὰ δεδομένα. Ἐν τοιοῦτον παράδειγμα ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω, προκειμένου περὶ τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος τῆς Ἀχρίδος, ὁ ὁποῖος διεκοσμήθη εἰς ἐποχὴν, πού ἡ πόλις αὐτῆ εὐρίσκετο ὑπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ ὁ κτήτωρ του ὄχι μόνον ἀνάτατον τίτλον εἶχεν εἰς τὴν βυζαντινὴν Αὐλήν, ἀλλ' ἦτο καὶ «γαμβρὸς» τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου. Πῶς θὰ ἦτο συνεπῶς δυνατόν οἱ δύο αὐτοὶ ζωγράφοι, πού προΐσταντο τοῦ «Ἐργαστηρίου» τοῦ ἀνήκοντος εἰς τὸν Μιλούτιν, νὰ ἐργάζονται εἰς περιοχὴν ἑλληνικὴν; Θὰ ἦτο περισσότερο ἴσως φυσικὸν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τὸ Συνεργεῖον αὐτὸ, πού διηύθυνον οἱ δύο ζωγράφοι, εἰς οὐδένα ἀνήκεν, ἀλλ' εἰργάζετο ὅπου ἤθελε κληθῆ, ἀδιαφόρως ἂν ὁ παραγγέλλων ἦτο ὁ κράλης τῆς Σερβίας ἢ Ἑλληνικῆς ἀρχῆς. Ἡ ἀπομόνωσις τέλος αὐτῆ τῶν διακοσμῆσεων, πού ἐγίναν ἀπὸ τὸν Εὐτύχιον καὶ τὸν Μιχαὴλ Ἄστραπᾶν ἢ πού ἀποδίδονται ὑπὸ τοῦ σ. εἰς αὐτούς, ἀπὸ τὰς συγχρόνους των, ἡ ἀπομόνωσις αὐτῆ καὶ ἡ δημιουργία ἐνός «Ἐργαστηρίου τοῦ Μιλούτιν» θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἐντελῶς τεχνητῆ, ἂν μὴ καὶ αὐθαίρετος. Θὰ ἦτο ἴσως πολὺ περισσότερο συνεπῆς πρὸς τὰ πράγματα ὁ σ., ἂν ὠνόμαζε τὸ Συνεργεῖον αὐτὸ «Ἐργαστήριον τοῦ Εὐτυχίου καὶ Μιχαὴλ Ἄστραπᾶ», ἂν καὶ αὐτῆ ἀκόμη ἡ ὀνομασία θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ κάπως τεχνητῆ, διότι εἰς τὴν πραγματικότητά τὰς διακοσμῆσεις, πού ἐξετέλεσε τὸ Συνεργεῖον τῶν δύο αὐτῶν ζωγράφων, δὲν τὰς χωρίζουν οὐσιώδεις διαφοραὶ ἀπὸ τὰς ἄλλας τῆς ἰδίας ἐποχῆς, τὰς σφζόμενας ἕως σήμερον.

Τὸ μόνον ἴσως σημεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον, κατὰ τὴν γνώμην μου, αἱ διακοσμῆσεις τῶν δύο αὐτῶν ζωγράφων παρουσιάζουν, αἱ παλαιότεραι τοῦλάχιστον, κάποιαν διαφορὰν ἀπὸ τὰς συγχρόνους των, εἶναι ἡ ὑπαρξίς εἰς αὐτὰς μερικῶν στοιχείων ξένων πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν. Τοιαῦτα παρουσιάζει π.χ. ἡ Παναγία Λιέβισκα τῆς Πρισρένης, τὴν διακόσμησιν τῆς ὁποίας ἄλλωστε γνωρίζομεν, ἀτελῶς, διότι αὐτῆ δὲν ἔχει ἀκόμη, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, δημοσιευθῆ εἰς τὸ σύνολόν της. Οὕτω ξέναι πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν εἶναι αἱ ἐφιαλτικαὶ μορφαὶ δαιμόνων καὶ τεράτων (βλ. R. Hamann - Mac Lean, *Aus der mittelalterlichen Bildwelt Jugoslawiens*, Marburg an der Lahn 1955, εἰκ. 13, 18, 21), πού ἐνθυμίζουν ζωηρῶς τὰς ἀναγλύφους παραστάσεις τῆς Δευτέρας Παρουσίας εἰς τοὺς δυτικούς καθεδρικούς ναοὺς. Σπουδαιότερα ὁμως εἶναι ἡ λεπτομέρεια εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, πού βλέπομεν εἰς τὴν Παναγίαν Λιέβισκαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Ἁγ. Κλήμεντα τῆς Ἀχρίδος, ὅπως καὶ εἰς τὴν Ζίτσαν. Εἰς τὰ μνημεῖα δηλαδὴ αὐτὰ ἡ ψυχὴ τῆς Θεομήτορος, ὑπὸ μορφήν βρέφους ἐσπαργανωμένου εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Ἰησοῦ, φέρεται πτερά. (Hallensleben, ἐνθ' ἀνωτ. 74, ὅπου καὶ αἱ παραπομπαὶ εἰς τὰς εἰκόνας τοῦ πρώτου μέρους. Πρβλ. καὶ τὸ σχέδιον εἰς τὴν σ. 71). Εἰς τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν παριστάνονται, ὅπως εἶναι γνωστὸν, εἰς ἡ δύο Ἄγγελοι παρὰ τὸν Χριστὸν ἢ κατέρχονται ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, ἔχοντες τὰς χεῖρας σκεπασμένας με ὑφασμα, ἔτοιμοι νὰ παραλάβουν τὴν ψυχὴν τῆς Θεοτόκου ἀπὸ τὸν Ἰησοῦν. (βλ. πολυάριθμα παραδείγματα παρὰ L. Wratistaw-Mitrovic καὶ N. Okunev ἐν *Byzantinoslavica*, 3, 1931, 134 κ.εξ.). Εἰς τὸ ἐλεφάντινον μάλιστα ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου South Kensington τοῦ Λονδίνου εἰκονίζεται καὶ ὁ Ἄγγελος, πού πετᾷ πρὸς τὸν οὐρανὸν με τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας εἰς τὰς χεῖρας του (εἰκ.

ἐν G. Schumberger, *L' épopée byzantine*, I, σ. 69. Σχεδιάσμα καὶ ἐν Wra t i s l a w - M i t r o v i c, Okunev, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 138, εἰκ. 3. Πρβλ. αὐτόθι, σ. 137). Ἡ ψυχὴ λοιπὸν τῆς Θεομήτορος, συμφώνως πρὸς τὴν ὀρθόδοξον εἰκονογραφίαν, μετεφέρθη εἰς τοὺς οὐρανοὺς ὑπὸ Ἄγγέλων καὶ δὲν εἶχε συνεπῶς ἀνάγκην περυγῶν. Ὁ κ. Hallensleben (σ. 74) προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν περίεργον αὐτὴν λεπτομέρειαν μὲ τὴν, κατὰ τινα τρόπον, ἀντιστοιχίαν μεταξὺ τῆς σωματικῆς μεταστάσεως τῆς Θεοτόκου, ὅπως τὴν δεικνύει τὸ ἐπεισόδιον τῆς ζώνης της, πού τὴν δίδει εἰς τὸν Θωμᾶν, ἐπεισόδιον συχνάκις εἰκονιζόμενον εἰς τὰς Παλαιολογεῖους παραστάσεις τῆς Κοιμήσεως, καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ψυχῆς τῆς Θεοτόκου, ἡ ὁποία, ἐλευθερωμένη ἀπὸ τὸ σῶμα, πετᾷ μόνη εἰς τὸν οὐρανόν. Οὕτω πράγματι τὴν βλέπομεν περυγίζουσαν πρὸς τὴν ἀνοικτὴν πύλην τοῦ οὐρανοῦ περὶ τὸ 1370 εἰς τὸ Μάρκοβ Μαναστήρ τῆς Σερβίας, μνημεῖον πού δεικνύει τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ θέματος τῆς περωτῆς ψυχῆς καὶ πού δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν ὁ σ., ἴσως διότι τοῦτο εἶναι πολὺ μεταγενέστερον τῶν χρόνων τοῦ Μιλούτιν. (Βλ. ἐπικρίσιν ἐν V. Petković, *La peinture serbe du moyen âge*, II, Beograd 1934, πίν. CLXIII). Ἀλλά, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ πιθανή. Τὸ θέμα τῆς περωτῆς ψυχῆς τῆς Παναγίας εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Ἰησοῦ, ὅπως τὸ βλέπομεν εἰς τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα μνημεῖα, νομίζω ὅτι ἔχει δυτικὴν τὴν καταγωγὴν. Τὴν πηγὴν του εὐρίσκομεν, ὅπως νομίζω, εἰς τὴν κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα γραφεῖσαν ἀπὸ τοῦ Ἰακώβου ἐκ Βοραγίνης συλλογὴν συναξαρίων, τὴν γνωστὴν μὲ τὸ ὄνομα *Legenda aurea*. Ἐκεῖ πράγματι ἀναγινώσκομεν ὅτι ἡ ψυχὴ τῆς Θεοτόκου «*sortit de son corps, et s' en va dans le sein de son fils...*». (Τὸ λατινικὸν κείμενον τοῦ βιβλίου δὲν ἠδυνήθη νὰ εὕρω καὶ διὰ τοῦτο χρησιμοποίησά τὴν πιστοτάτην μετάφρασιν τοῦ T. Wyzewa, *Le bienheureux Jacques de Voragine, La Légende dorée*, Paris 1929, σ. 432).

Τὸ συνεργεῖον λοιπὸν αὐτό, τοῦ ὁποίου προΐσταντο ὁ Μιχαὴλ Ἀστραπᾶς καὶ ὁ Εὐτύχιος, παρουσιάζει, εἰς τὰ δύο παλαιότερα ὑπογραμμένα ἔργα του (Ἄγ. Κλήμεντα καὶ Παναγίαν Λιέβισκαν) μερικὰ στοιχεῖα καταφανῶς ξένα πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν. Τοῦτο ἄλλωστε εἶχεν ἤδη παρατηρήσει παλαιότερον καὶ ὁ κ. S. Radojčić. (Βλ. Πειραγμένα τοῦ Ἐ' Διεθν. Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου. Θεσσαλονίκη 1953, Α', 436 κ. ἐξ). Τὰ στοιχεῖα ὅμως αὐτὰ δὲν ὑπάρχουν πλέον εἰς τὰς τελευταίας χρονολογικῶς διακοσμήσεις τοῦ ἰδίου ἔργαστηρίου (Ἄγ. Νικήταν καὶ Ναγκορίτισιν), εἰς τὰς ὁποίας ἡ εἰκονογραφία ἐπανέρχεται, θὰ ἠδύνατο τις νὰ εἶπῃ, εἰς τὴν ὀρθόδοξον μορφήν της. Τὴν ἐπιστροφὴν δὲ αὐτὴν ἀκολουθεῖ καὶ ἡ τεχντροπία, διὰ τὴν ὁποίαν ὁ Radojčić (ἐνθ' ἄνωτ.) δίδει τὴν ἐξηγήσιν, ὅτι προῆλθεν ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ Μιλούτιν, ὅπως οἱ ζωγράφοι του ἀκολουθήσουν τὴν τέχνην τῆς Αὐλῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πού μὲ αὐτὴν εἶχε συνδεθῆ οὗτος δι' ἐπιγαμίας. Εἶναι ὅμως ἄξιον σημειώσεως τὸ γεγονός, ὅτι τοιαῦτα δυτικὰ στοιχεῖα οὐδόλως ἐμφανίζονται εἰς τὸν Ἄγ. Εὐθύμιον τῆς Θεσσαλονίκης, τὴν διακόσμησιν τοῦ ὁποίου σχετίζει, ὡς εἶδομεν, ὁ σ. πρὸς τὰς τοιχογραφίας τῆς Παναγίας Λιέβισκας. Εἶναι καὶ τοῦτο εἰς ἀκόμη λόγος, μαζὶ μὲ πολλοὺς ἄλλους, πού δὲν ἐπιτρέπει τὸν συσχετισμὸν αὐτόν.

Ἀλλὰ πολὺ περισσότερον συζητήσιμος εἶναι, νομίζω, ἡ ὑπὸ τοῦ σ. ἀπόδοσις εἰς τὸ «Ἔργαστήριον τοῦ Μιλούτιν» σειρᾶς ὅλης ἀχρονολογήτων καὶ ἀνυπογράφων τοιχογραφιῶν, πού εὐρίσκοντο πάντοτε ἐπὶ ἐδάφους ἑλληνικοῦ, οὐδέποτε περιεθρόντος εἰς τοὺς Σέρβους, ὅπως εἶναι τὸ Ἅγιον Ὄρος. Ὁ σ. μάλιστα φθάνει μέχρι τοῦ νὰ διακρίνῃ εἰς τὰς διακοσμήσεις αὐτὰς τὴν τεχντροπίαν τῶν δύο προϊσταμένων τοῦ «Ἔργαστηρίου» τούτου, τοῦ Εὐτυχίου δηλαδὴ καὶ τοῦ Μιχαὴλ Ἀστραπᾶ.

Προκειμένου περὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὁ σ. ἀνευρίσκει τὴν τεχντροπίαν τοῦ «Ἔργαστηρίου τοῦ Μιλούτιν» εἰς τὰ ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνος τρία μεγάλα σύνολα τοιχογραφιῶν, δηλ. τοῦ Πρωτάτου, τοῦ Βατοπεδίου καὶ τοῦ Χελανταρίου. Ὡς πρὸς τὰς τοι-

χογραφίας του Πρωτάτου, ό σ. επαναλαμβάνει μετ' επιμονής την παλαιάν γνώμην του G. Millet (Monuments de l' Athos. I. Les peintures, Paris 1927, Είσαγωγή, σ. 2), ότι αὐται ἔχουν ἐπιζωγραφηθῆ κατά τὰς ἀρχάς του 16ου αἰ. Ρίπτει μάλιστα καί τήν ιδέαν (σ. 180, σημ. 340), ότι ό κατά τήν παράδοσιν τεχνίτης τῶν τοιχογραφιῶν Μανουήλ Πανσέληνος ἦτο ἴσως ό ἐκτελέσας τήν ἐπιζωγράφησιν. Αἱ κατά τὰ τελευτάα ὁμοίωσις ἔτη γενόμεναι ἐργασίαι καθαρισμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν ἔδειξαν κατά τρόπον ἐντελῶς θετικόν ότι οὐδεμία ἀπολύτως ἐπιζωγράφησις ὑπάρχει ἐκεῖ. Δυνάμεθα λοιπόν νά εἰμεθα βέβαιοι ότι ἡ διακόσμησις αὐτή ἔφθασε μέχρις ἡμῶν ἐντελῶς ἄθικτος.

Τό ότι αἱ τοιχογραφίαι του Πρωτάτου εἶναι πιθανῶς ἔργον του Εὐτυχίου καί του Μιχαήλ Ἀστραπά εἶχον ὑποθέσει καί Γιουγκοσλάβοι ἐρευνηταί. (βλ. L. Μirković εἰς τὰ Πεπραγμένα του Θ' Διεθ. Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953, Α', 312). Τήν δέ γνώμην ότι αὐταί ἐγένοντο ὑπό του Μιλούτιν εἶχε διατυπώσει ἤδη ό Millet (ἐνθ' ἄνωτ. σ. 2...il peut être l' oeuvre du kral Milutine, gendre de l' empereur Andronic II Paléologue). Εἰς τήν ὑπόθεσιν αὐτήν φαίνεται ότι ὠδηγήθη ό Millet καί ἀπό ἄλλους ἴσως λόγους, ἀλλά πιθανῶς καί ἀπό τήν διήγησιν περὶ τῶν ὅσων ἐπραξαν οἱ Ἐνωτικοί κατά τὰς ἡμέρας του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου καί του πατριάρχου Βέκκου εἰς τό Ἅγιον Ὅρος. Εἰς τό κείμενον αὐτό, κατά τήν ἐκδοσιν του Μ. Γεδεῶν (Ὁ Ἄθως, Κων/πολις 1885, 145 κ. ἐξ.) ἀναγινώσκωμεν πράγματι: «*Ἡ δὲ τοῦ Ζωγράφου Μονή καί τὰ ἐν τῷ πρωτάτῳ ναοῦ τῶν Καραίων ἀφανισθέντα, ὑπό τῶν Βουλγάρων ἀνεκαινίσθησαν*». Ἡ μνεῖα τῶν Βουλγάρων εἰς τό ἀνωτέρω κείμενον φαίνεται νά ὀφείλεται, νομίζω, εἰς παρανόησιν ἀντί τῶν Σέρβων, δεδομένου ότι τήν ἐρημωμένην τότε Μονήν του Ζωγράφου καί οἱ κράλαι τῆς Σερβίας καί ό Ἄνδρόνικος Β' Παλαιολόγος, πενθερός του Μιλούτιν, πολλαχῶς ἐβοήθησαν. (βλ. Γ. Συμυρνάκη, Τό Ἅγιον Ὅρος, Ἀθήναι 1903, 356 κ. ἐξ.), ἐνῶ περὶ Βουλγάρων οὐδέν ἀναφέρεται. Ὁ Millet (ἐνθ' ἄνωτ.) προσθέτει: «*Le Protaton entraine à sa suite Chilandari et Vatorédi*». Συνδέει δηλαδή τεχνοτροπικῶς καί χρονολογικῶς τὰς δύο τελευταίας διακοσμήσεις πρὸς τήν του Πρωτάτου. Καί πράγματι, ἡ ἐπιγραφὴ του Βατοπεδίου ἀναφέρει ότι αἱ τοιχογραφίαι του ἔγιναν τό 1312 «ἐπὶ βασιλείας Ἄνδρονίκου ... Κομνηνοῦ του Παλαιολόγου», ὅσον δέ ἀφορᾷ τό Χελαντάρι, τοῦτο εἶναι ἀναμφισβητήτως ἔργον του Μιλούτιν.

Αἱ ἀνωτέρω διαπιστώσεις ὀδηγοῦν εἰς τό συμπέρασμα, ότι ἡ κατά τοὺς ἰδίους περίπου χρόνους γενομένη διακόσμησις τῶν τριῶν αὐτῶν ἀγιορειτικῶν ἐκκλησιῶν εἶναι πολὺ πιθανόν νά ὀφείλεται εἰς τήν γενναιοδωρίαν του Μιλούτιν. Θεωρῶ ὁμοίως ἐντελῶς ἀβάσιμον τήν γνώμην του κ. Hallensleben, ότι αἱ τοιχογραφίαι αὐταί ἐξετελέσθησαν ἀπό τό «Ἐργαστήριον του Μιλούτιν», του ὁποίου προΐσταντο ό Μιχαήλ Ἀστραπάς καί ό Εὐτύχιος.

Ὁ σ. φαίνεται ἀποκλείων ἐντελῶς τήν ὑπαρξιν ἄλλων τεχνιτῶν καί ἄλλων ζωγραφικῶν συνεργειῶν εἰς τήν Μακεδονίαν, που θά ἠδύναντο νά ἐκτελέσουν ἀναλόγου σημασίας διακοσμήσεις. Φαίνεται μὴ θέλων νά λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὰ εἰς τήν Μακεδονίαν σωζόμενα μνημεῖα, ὅπως αἱ τοιχογραφίαι του Καλιέργη (1315) εἰς τὸν Χριστὸν τῆς Βεροίας, αἱ τοιχογραφίαι εἰς τὸν νάρθηκα τῆς ἐκκλησίας του Ἁγ. Γεωργίου εἰς τήν Ὁμορφοκλησιάν παρὰ τήν Καστοριάν (βλ. Ε. Στίκαν ἐν Β.Ζ. 51, 1958, 100 κ. ἐξ.), ἡ διακόσμησις, ἀνέκδοτος ἀκόμη, τῆς Ὀλυμπιώτισσας εἰς τήν Ἐλασσόνα, αἱ τοιχογραφίαι τέλος τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Θεσσαλονίκης. Ἰδιαιτέρως μάλιστα ἐνδιαφέρουσαι διὰ τό ἀπασχολοῦν αὐτὸν ζήτημα θά ἦσαν αἱ τελευταίως καθαρισθεῖσαι τοιχογραφίαι του Ἁγ. Νικολάου Ὁρφانوῦ εἰς τήν Θεσσαλονικην, τῶν ὁποίων ἡ πλήρης δημοσίευσις ἐγένετο πρὸ ὀλίγου. (Α. Ξυγγοπούλου, Οἱ τοιχογραφίαι του Ἁγίου Νικολάου Ὁρφانوῦ Θεσσαλονίκης, Ἀθήνα 1964. Ὑπερρεσία Ἀρχαιοτήτων καί Ἀναστηλώσεως. Δημοσιεύματα του Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, ἀριθ. 4). Εἰς τὰ μνημεῖα αὐτὰ θά εὕρισκεν ἀναμφισβητήτους τεχνοτροπικὰς καί εἰκονογραφικὰς ὁμοιότητας καί ἀναλογίας πρὸς τὰ ἔργα του, κατ' αὐτόν, «Ἐργαστηρίου του

Μιλούτιν». Ὅπως και παλαιότερον ἐσημείωσα (Χρηγορούλος, Thessalonique et la peinture macédonienne, 43) και τελευταίως ἐπανελάβον (Ξυγοπούλου, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφانوῦ, 25 κ. ἐξ.), ὑπάρχει πολὺ στενὴ εἰκονογραφικὴ ἰδίως, ἀλλὰ και τεχνολογικὴ σχέσις μεταξύ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ὁρφانوῦ και τοῦ Ναγκορίτισινο. Βεβαίως θὰ ἦτο ἐξω πάσης λογικῆς ἢ ὑπόθεσις, ὅτι και ἡ διακόσμησις τοῦ Ὁρφانوῦ ὀφείλεται εἰς τὸ «Ἔργαστήριον τοῦ Μιλούτιν». Εἶναι πολὺ φυσικώτερον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ ζωγράφος τοῦ Ὁρφانوῦ, ὅπως και ὀλίγον παλαιότερον, τὸ 1303, ὁ ζωγράφος τοῦ Ἁγ. Εὐθυμίου εἰς τὴν Βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, ἠκολούθουν τὴν ἰδίαν τεχνολογίαν και εἰκονογραφίαν μὲ τοὺς συγχρόνους τῶν, τοὺς διακοσμοῦντας τὰς ἐκκλησίας τῆς ἑλληνικῆς και τῆς σερβικῆς Μακεδονίας. Περί τούτου δύναται τις ἄλλωστε νὰ πεισθῇ ἀπὸ τὴν πρόχειρον σύγκρισιν ἐλαχίστων μόνον εἰκονογραφικῶν συνθέσεων. Ἡ σκηνὴ π.χ. τῆς Προσευχῆς τοῦ Ἰησοῦ εἰς Γεθσημανῆ, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ κ. Hallensleben ἀφιερώνει ἴδιον κεφάλαιον (σ. 89 κ. ἐξ.), εἰκονίζεται πανομοιότυπως σχεδὸν εἰς τὸν Ὁρφανὸν (Ξυγοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ. εἰκ. 41), εἰς τὸν Ἁγ. Κλήμεντα τῆς Ἀχρίδος (Millet-Frolov, La peinture du moyen âge en Yougoslavie, III, πίν. 5. 2), εἰς τὸν Ἁγ. Νικήταν (Αὐτόθι, III, πίν. 43. 1), εἰς τὰς δύο δηλαδὴ διακοσμήσεις τοῦ Εὐτυχίου και τοῦ Μιχαὴλ Ἀστραπᾶ, ὅπως ἐπίσης και εἰς τὴν Γκρατσάνιτσαν (Petković, La peinture serbe du moyen âge, II, πίν. LXII. 2), ἐνθ' εἰς τὸ Πρωτᾶτον ἢ διάταξις τῶν μορφῶν εἶναι διαφορετικὴ (Millet, Monuments de l' Athos, πίν. 20. 2). Ἡ Ἀρνησις τοῦ Πέτρου ἐξ ἄλλου εἰς τὸν Ὁρφανὸν (Ξυγοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ. εἰκ. 52 και 174) παρουσιάζει ἀπόλυτον ὁμοιότητα μὲ τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Χελανταρίου (Millet, ἐνθ' ἄνωτ. πίν. 71. 2), ἐνθ' εἰς τὸν Ἁγ. Κλήμεντα και εἰς τὸ Ναγκορίτισινο εἶναι ἐντελῶς διάφορος (Millet-Frolov, ἐνθ' ἄνωτ. III, πίν. 7. 3 και 87, 1-3).

Δὲν ὑπάρχει, νομίζω, ἀνάγκη νὰ πολλαπλασιάσωμεν τὰς συγκρίσεις. Τὸ θετικὸν κατὰ τὴν γνώμην μου, συμπέρασμα, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατό τις νὰ καταλήξῃ, εἶναι ὅτι πρόκειται περὶ ἐνιαίου ρεύματος τέχνης μὲ κοινὴν τεχνολογίαν και κοινὴν εἰκονογραφίαν, ποὺ ἀκολουθοῦν διάφοροι ζωγράφοι και διάφορα συνεργεῖα κατὰ τοὺς ἰδίους χρόνους. Ἡ καλλιτεχνικὴ προσωπικότης τῶν ζωγράφων αὐτῶν, ποὺ ἤκμαζαν εἰς ἐποχὴν ἐξόχως δημιουργικὴν, ὅπως εἶναι τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 13ου και τὸ πρῶτον τοῦ 14ου αἰῶνος, ἔδιδεν εἰς τὰ ἔργα τῶν τὴν σφραγίδα τῆς και ἐπέτρεπεν εἰς αὐτοὺς νεωτερισμοὺς και ἐκτροπὴν ἀπὸ τὰ καθιερωμένα, ἀκόμη δὲ και τὴν εἰσαγωγὴν ἐνίοτε και μερικῶν στοιχείων ξένων πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν. Εἰς τὸ βάθος ὅμως ἐνιαῖον εἶναι τὸ πνεῦμα και ἐνιαῖαι αἱ τεχνολογικαὶ τάσεις εἰς τὴν ζωγραφικὴν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Ἡ τέχνη τέλος αὐτῆ, ποὺ συμβατικῶς ὀνομάζομεν Μακεδονικὴν, δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὴν Μακεδονίαν, ἑλληνικὴν και σερβικὴν, ἀλλ' ἐξαπλοῦται πολὺ πέραν αὐτῆς. Τὴν εὐρίσκομεν π.χ. κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος εἰς τὴν Ὁμορφὴν Ἐκκλησίαν πλησίον τῶν Ἀθηνῶν (Βλ. Μ. Χατζηδάκη, Α. Τάσσοῦ, Φ. Ζαχαρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα Ἀττικῆς και Βοιωτίας, Ἀθῆναι 1956, σ. 24 και πίν. 20-21). Δὲν θὰ ἦτο συνεπῶς λογικὸν ν' ἀποδώσωμεν ὅλην αὐτὴν τὴν καλλιτεχνικὴν κίνησιν εἰς τὴν δραστηριότητα τοῦ «Ἔργαστηρίου τοῦ Μιλούτιν».

Ὅλα αὐτὰ ἀποδεικνύουν κατὰ τρόπον, νομίζω, θετικόν, πόσον στενὰ εἶναι τὰ ὄρια, ἐντὸς τῶν ὁποίων ὁ κ. Hallensleben περιώρισε τὰς ἄλλως ἐξόχως ἐνδιαφερούσας ἐρεῖνας του, και πόσον μονομερῆς εἶναι ἡ βάση τοῦ ἔργου του. Διὰ τὸ μονομερῆς και αὐθαίρετον, θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἶπῃ, τοῦ σχεδίου τοῦ βιβλίου του θὰ ἐπέιθετο ἀπὸ τὴν μελέτην ἐκ τοῦ πλησιέστερον τῶν ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους μνημείων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Θὰ ἐπέιθετο οὕτω ὅτι τὸ συνεργεῖον τοῦ Εὐτυχίου και τοῦ Μιχαὴλ Ἀστραπᾶ οὔτε μοναδικὸν ἦτο οὔτε και ὡς «Ἔργαστήριον τοῦ Μιλούτιν» θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ.

Ἀθῆναι

Α. ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΣ

Peter Robert Franke, *Literaturüberblicke der griechischen Numismatik. Epirus-Makedonien* ἐν *Jahrb. f. Numismatik u. Geldgeschichte* 7 (1956) 73-138.

Ὁ συγγραφεὺς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν νομισματικῶν καὶ ἱστορικῶν μελετῶν, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται κυρίως εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἠπειρὸν καὶ Μακεδονίαν [π.χ. *Die antiken Münzen von Epirus*, Wiesbaden 1961, τόμ. 2. *Geschichte, Politik u. Münzprägung im frühen Makedonien*, *Jahrb. f. Numismatik u. Geldgeschichte* 3/4 (1952/53) 99-111. *Zur Finanzpolitik des makedonischen Königs Perseus während des Krieges mit Rom 171-168 V. Chr.*, ἐ.ἀ., 8 (1957) 31-50].

Ὁ σ. εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην δὲν ἐρευνᾷ νομισματικὸν τι θέμα, ἀλλὰ μᾶς δίδει μίαν εἰκόνα τῶν ἐρευνῶν καὶ ἐργασιῶν, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους περὶ τῆς ἀρχαίας Ἠπειροῦ καὶ Μακεδονίας. Διὰ τοῦτο αὕτη εἶναι χρήσιμος ὄχι μόνον διὰ τὸν νομισματολόγον, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν ἐρευνητὴν τῆς ἠπειρωτικῆς καὶ μακεδονικῆς ἱστορίας, καθ' ὅσον καὶ τὰ νομίσματα ἀποτελοῦν πολὺτιμον πηγὴν διὰ τὴν ἐρευναν τῆς ἀρχαίας ἱστορίας. Εἰς τὸ δευτέρον μέρος τῆς μελέτης (105-135), τὸ ὁποῖον ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρει ἡμᾶς, τὸ ἀφορῶν δηλ. εἰς τὴν μακεδονικὴν νομισματικὴν, ἐξετάζει ὄλην σχεδὸν τὴν συντελεσθεῖσαν ἀπὸ τοῦ B. V. Head καὶ H. Gaebler νομισματικὴν ἐργασίαν μέχρι σήμερον. Σημειώνει συλλογὰς καὶ καταλόγους νομισμάτων, ἐργασίας γενικότερου ἐνδιαφέροντος, μελέτας ἀφορώσας εἰς τὰ νομίσματα τῶν αὐτονόμων ἔθνων καὶ πόλεων τῆς Μακεδονίας, τῶν Μακεδόνων βασιλέων ἀπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Α' μέχρι τοῦ Περσέως, τῆς Μακεδονίας τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, τῆς Παιονίας κ.λ.π. Εἰς τὸ ἔργον περιλαμβάνονται 132 ἐν ὄλῳ μελέται καὶ ἄρθρα μετὰ μικρὰς περιλήψεως δι' ἐν ἑκάστον. Τούτων περὶ τὰ 70 ἐγράφησαν μετὰ τὸ 1940. Τὸ ἔργον εἶναι ἀξιόσυστατον διὰ πάντα μελετητὴν τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας.

Fanoula Papazoglou, *Une signification tardive du mot ΠΟΛΙΤΕΙΑ* ἐν *REG* 52 (1959) 100-105.

Μία μικρὰ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή, εὑρεθεῖσα τὸ 1952 εἰς τὸ Μεταλλικὸν παρὰ τὸ Κιλκίς, ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενον τῆς μελέτης τῆς F.P. εἰς τὸ μικρὸν τοῦτο ἄρθρον. Τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον εἰς τὴν ἡμερησίαν ἐφημερίδα τῆς Θεσσαλονίκης «Φῶς» τὴν 9ην Μαρτίου 1952, ἀκολούθως δὲ ἀνεδημοσιεύθη εἰς τὴν *Amer. Journ. of Archaeol.* 57 (1953) 286 καὶ εἰς τὸ *SEG* 12 (1955) 94, ἀρθ. 343: *Ἀυτοκράτορα Καίσαρα | Τραϊανὸν Ἀδριανὸν | Σεβαστὸν καὶ Σαβείναν | Σεβαστὴν Βραγυλίον | ἡ βουλὴ καὶ ἡ πόλις καὶ ἡ πολιτεία*. Κατὰ τὴν σ. ἡ ἐπιγραφή παρουσιάζει διπλοῦν ἐνδιαφέρον· τὸ μὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καθορίσωμεν ἀκριβέστερον τὴν μακεδονικὴν πόλιν Βράγυλα (Βράγυλαι), μαρτυρουμένην μέχρι τοῦδε ἀορίστως μόνον εἰς τὸν κατάλογον τῶν δελφικῶν θεαροδόκων (2ος π.Χ. αἰ.) καὶ εἰς τὸν Συνέκδημον τοῦ Ἱεροκλέους (6ος μ.Χ. αἰ.), τὸ δὲ μᾶς παρέχει τὸν ἀσυνήθη τύπον: *ἡ βουλὴ καὶ ἡ πόλις καὶ ἡ πολιτεία* ὅπου ἡ λέξις *πολιτεία* δὲν ἔχει τὴν συνήθη σημασίαν, τὴν ὁποῖαν συναντῶμεν εἰς τὰ Ἠθικά τοῦ Πλουτάρχου 826, 2 C-E καὶ εἰς τὰ διάφορα ἑλληνικὰ λεξικά. Ἡ σ. πιστεύει ὅτι ἡ λέξις *πολιτεία* ἐνταῦθα σημαίνει τὴν κοινοτικὴν περιοχὴν. Ἀνευρίσκει δὲ ἀνάλογα παραδείγματα καὶ εἰς δύο ἄλλας ἐπιγραφάς, εἰς τὴν γνωστὴν ἐπιγραφὴν τῆς Σκυπτοπαρηνῆς (IGR I, 674 = *Ditt. Syl.* II³, 888) τῶν χρόνων τοῦ αὐτοκράτορος Γορδιανοῦ Γ' (238 μ.Χ.) καὶ εἰς τὸ περίφημον δόγμα τῆς Συγκλήτου πρὸς τοὺς Στρατονικεῖς (*Ditt. OGIS* II, 441) τοῦ ἔτους 81 π.Χ. Εἰς τὴν πρώτην ἐν στίχ. 70-72: *ἡ Κόμη ἡ τοῦ βοηθημένου στρατιώτου*, [ἔστιν] *ἐν τῷ καλλίστῳ τῆς πολιτείας τῆς ἡμετέρας τῶν Πανταλιωτῶν πόλεως κειμένη*, ἡ λέξις *πόλις* περιλαμβάνει ὡς διοικητικὴν καὶ πολιτικὴν ἐνότητα τὴν κοινοτικὴν περιοχὴν, τὴν *πολιτείαν*. Εἰς τὸ συγκλητικὸν δόγμα ἐν στίχ. 100 κέ. ἡ λέξις *πολιτεία* (*πολιτείας, κόμης, λιμένας*) οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ μετάφρασις τοῦ λατινικοῦ ὅρου *civitates*, αἵτινες ἦσαν

κοινότητες μη Ρωμαίων πολιτών, peregrini, και κατ' ἀκολουθίαν δὲν διέφερε πολὺ τοῦ ἀντιστοίχου ἑλληνικοῦ ὄρου «πόλις». Εἰς τὸ τιμητικὸν μνημεῖον τῶν Βραγυλίων ἡ πολιτεία τίθεται παρὰ τὴν πόλιν, ὅπως καὶ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῆς Σκαπτοπαρηνῆς, καὶ ἡ μὲν πόλις, κατὰ τὴν σ., ἐστερημένη πάσης πολιτικῆς ἐννοίας ὑποδηλοῖ ἔν κέντρον ἀστικόν, ἡ δὲ πολιτεία, ὡς ἐλέχθη, κοινοτικὴν περιοχὴν.

Ἄλλ' ἡ ἀνάθεσις τιμητικῶν μνημείων, καθὼς καὶ ἡ λῆψις ἐν γένει ἀποφάσεων ἐγένετο, ὡς γνωστὸν, διὰ τῶν κοινοτικῶν ὀργάνων καὶ αὐτὰ πρέπει νὰ ἐννοῶνται καὶ ἐδῶ. Ἔχω λοιπὸν τὴν γνώμην ὅτι πρέπει οἱ τρεῖς ἀναθέται νὰ ἦσαν διοικητικὰ σώματα τῆς κοινότητος τῶν Βραγυλίων. Οὕτως ἡ βουλή καὶ ἡ πόλις, αἱ ὁποῖαι ἀντεστοίχουν πρὸς τὸν συνῆθη τύπον ἡ βουλή καὶ ὁ δήμος, ἡ μὲν βουλή ἀναμφιβόλως ἦτο τὸ κοινοτικὸν συμβούλιον, τὸ ὁποῖον ὅλαι σχεδὸν αἱ μακεδονικαὶ πόλεις εἶχον (βλ. Δ. Κανατσούλη, Ἡ μακεδονικὴ πόλις, Μακεδονικά 5 [1963] 16 κέ.), ἡ δὲ πόλις ἡ συνέλευσις τῶν πολιτῶν, τῶν ἐν τῇ πόλει οἰκούντων. Ἡ πολιτεία θὰ πρέπει νὰ ἀπετέλῃ τὸ σύνολον τῶν πολιτῶν ὀλοκλήρου τῆς κοινότητος. Δυνατὸν ὅμως αὕτη νὰ ἀπετελεῖτο μόνον ἐκ τῶν πολιτῶν, τῶν ἐκτὸς τῆς πόλεως, δηλ. ἐκτὸς τῶν τειχῶν, διαμενόντων εἰς τὰς κώμας, τὰς ὑπαγομένους εἰς τὰ Βράγυλα, καὶ τὰ ἀγροκτῆματα.

β) Sur les koina régionaux de la Haute Macédoine, Ziva Antika 9 (1959) 163-171. Ἡ σ. ἐξ ἀφορμῆς δύο ἐπιγραφῶν τοῦ κοινοῦ τῶν Ἑλιμιωτῶν, αἵτινες εὐρέθησαν ἐσχάτως εἰς τὴν θεσιν τῆς ἀρχαίας Αἰανῆς (Καيسάρεια) παρὰ τὸν Ἀλιάκμονα καὶ τῶν ὁποίων τὸ κείμενον ἡμεῖς εἶχομεν δημοσιεύσει τὸ 1959 εἰς τὸ Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον σ. 209/10, προβαίνει εἰς τὴν ἐξέτασιν ὄλων τῶν κοινῶν, δηλ. τῶν ὁμοσπονδιακῶν ἐκειῶν κρατῶν, τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν τῆς Ἄνω Μακεδονίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ρωμαϊκοκρατίας.

1. Μεταξὺ τῶν κοινῶν αὐτῶν τὸ καλῦτερον γνωστὸν μέχρι σήμερον εἶναι τὸ κοινὸν (ἔθνος) τῶν Ὀρεστών, τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖται ἐξ ἐνός ἀναθηματικοῦ μνημείου, τὸ ὁποῖον ἤγειρε πρὸς τιμὴν τοῦ αὐτοκράτορος Κλαυδίου (41-54 μ.Χ.) τὸ ἴδιον τὸ κοινὸν καὶ τὸ ὁποῖον εὐρέθη εἰς τὸ Ἄρμενοχώρι, καὶ τῆς ὀνομαστῆς ἐπιγραφῆς τῆς Βατιτύνης (παρὰ τὸ σημ. Κρανοχώρι τῆς Καστορίας) τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος. Τὸ κοινὸν ἦτο μία συνομοσπονδία τῶν ὄρεστικῶν πόλεων καὶ κοινοτήτων, παρομοία μὲ τὰ ἑλληνικὰ κοινὰ τῆς ἰδίας ἐποχῆς. Ἐκ τῶν πόλεων γνωρίζομεν μόνον τὴν Βάττυναν, ἡ ὁποία μᾶς παραδίδεται εἰς τὴν β' ἐπιγραφῆν, καὶ τὸ Ἄργος τὸ Ὀρεστικόν, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι ἦτο τὸ κέντρον τοῦ κοινοῦ.

2. Τὸ ἔθνος τῶν Λυγκηστῶν μᾶς εἶναι γνωστὸν ἐκ μιᾶς μόνον ἐπιγραφῆς τῆς Ἡρακλείας τῆς λυγκηστικῆς, ἡ ὁποία ἀνετέθη πρὸς τιμὴν τοῦ γυμνασιάρχου, ἀγορανόμου, πολιτάρχου καὶ ταμίου τῆς πόλεως Παύλου Καιλιδίου Φρόντωνος, ὅστις διετέλεσε προσέτι καὶ γυμνασιάρχης (δὲ) ἀποδεδειγμένος καὶ τῆς πόλεως καὶ τοῦ Λυγκηστῶν ἔθνους καὶ υἱὸς πόλεως διὰ δογμάτων. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀξιωμάτων τοῦ τιμωμένου, καθὼς καὶ τοῦ ἀπαντῶντος εἰς τὴν ἐπιγραφὴν διοικητικοῦ ὄρου «βουλευτήριον» ἡ σ. συμπεραίνει περὶ τοῦ πολιτικοῦ χαρακτῆρος τῆς Ἡρακλείας, ἀλλὰ παραλλήλως ὑποθέτει ὅτι τὸ ἔθνος τῶν Λυγκηστῶν ἦτο ὀργάνωσις εὐρυτέρα τῆς πόλεως Ἡρακλείας, περιελάμβανε δὲ τοῦτο καὶ ἄλλας πόλεις καὶ κώμας μὲ τοπικὴν αὐτονομίαν. Τὸ κέντρον τῆς τοπικῆς αὐτῆς ἐνώσεως, ἡ ἔδρα τῶν διοικητικῶν ὀργάνων, εὐρίσκετο εἰς τὴν Ἡράκλειαν. Ἡ Ἡράκλεια ὅμως αὐτὴ μὲ τὴν ἀρόδον τῶν αἰῶνων ἀπερρόφησεν ὀλόκληρον τὴν περιοχὴν τῆς Λυγκηστίδος καὶ ὡς ἐκ τούτου, ἐνῶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου ἡ διοικητικὴ αὕτη ἐνωσις ἔφερε τὸ ὄνομα Λυγκηστίς, εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ἐκαλεῖτο ἀπλῶς Ἡράκλεια.

3. Τρίτη παρομοία ὁμοσπονδιακὴ ἐνωσις ἡ F.P. δέχεται ὅτι ἦτο ἡ Δερρίσπος, ἡ βορειοτάτη περιοχὴ τῆς Ἄνω Μακεδονίας. Συμπεραίνει δὲ τοῦτο ἐκ τῆς μνείας «τῶν περὶ Βάρβαρον Φιλίππου ἐν Δερρίσπῳ πολιταρχῶν συναγαγόντων τὸ βουλευτήριον» τῆς ὀνο-

μαστῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ἰεριγόνο, ἐνθα ὑπὸ τὸ ὄνομα «Δερρίοπος» ἐννοεῖ τὴν χώραν καὶ ὄχι τὴν ἀνύπαρκτον, κατ' αὐτὴν, ὁμώνυμον πόλιν, καθ' ὅσον εἰς τὴν θέσιν τῆς μαρτυρεῖται ἄλλη δερριοπικὴ πόλις, ἡ Στύβερρα. Εἰς ἰσχυρισμόν μου δὲ ὅτι δυνατόν ἢ ἴδια πόλις νὰ ὀνομάζετο καὶ Δερρίοπος προβάλλει τὰ ἐξῆς ἐπιχειρήματα: α) ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ χρησιμοποιοῦνται ἀμφοτέρω τὰ ὀνόματα εἰς ἐπίσημα ἐγγράφα, ὅτε μὲν τὸ ἓν ὅτε δὲ τὸ ἄλλο, β) ἢ μαρτυρία τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου ἐν λ. Δουρίοπος, ὅτι ἐκτὸς τῆς χώρας ὑπῆρχε καὶ ὁμώνυμος πόλις, εἶναι ἀναξία πίστεως καὶ γ) ὅτι ἢ ἀνωτέρω φράσις «τῶν περὶ Βάρβαρον Φιλίππου ἐν Δερριόπων πολιταρχῶν», ἂν ἐπρόκειτο περὶ τῆς πόλεως, θὰ διευκρινετο, συμφώνως πρὸς παραδείγματα πολιταρχῶν ἄλλων πόλεων, ἄλλως, ὡς «τῶν περὶ Βάρβαρον Φιλίππου τῶν Δερριόπων πολιταρχῶν».. Ἡ ἐπιχειρηματολογία εἶναι ἀξιοπρόσεκτος. Ἐν τούτοις δυσκολεύομαι νὰ πιστεύσω ὅτι ὁ Στέφανος Βυζάντιος, ὅστις τὰς πληροφορίες του συνήθως ἀρύεται μετὰ προσοχῆς ἀπὸ τὰς πηγὰς, ἐδῶ θὰ παρενόει τὸν Στράβωνα καὶ θὰ ἐσημειῶεν ἄλλα ἀντ' ἄλλων. Δυστυχῶς τὸ ἑβδομον βιβλίον τοῦ Στράβωνος δὲν ἐσώθη πλήρως, εἰμὴ μόνον περιλήψεις καὶ ἀποσπάσματα, καὶ δι' αὐτὸ ὅ,τι ἔχομεν σήμερον περὶ τῶν βορειομακεδονικῶν περιοχῶν δὲν ἀνταποκρίνεται πλήρως πρὸς τὸ ἀρχικὸν κείμενον καὶ δὲν ἠμποροῦμεν ἀσφαλῶς νὰ εἰπώμεν ὅτι ἐγένετο λόγος εἰς αὐτὸν μόνον περὶ τῆς περιοχῆς ἢ τῆς φυλῆς τῶν Δερριόπων. Ἐπίσης ὁ ἐμπρόθετος προσδιορισμὸς «ἐν Δερριόπων» ἀντὶ «Δερριόπων πολιταρχῶν» ἔχω τὴν γνώμην ὅτι ἐτέθη μᾶλλον πρὸς ἀποφυγὴν τῆς δυσλήπτου καὶ κακοήχου φράσεως «τῶν περὶ Βάρβαρον Φιλίππου Δερριόπων πολιταρχῶν» παρὰ πρὸς δῆλωσιν τῆς χώρας Δερριόπου.

Φυσικὰ ἢ ἐρμηνεῖα αὕτη τοῦ ὀνόματος τῆς Δερριόπου δὲν αἶρει ποσῶς τὴν ὑπαρξίν τοῦ δερριοπικοῦ κοινοῦ, διότι, καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχον ἄλλαι ἐνδείξεις περὶ αὐτοῦ, ἀρκεῖ τὸ ὅτι ὁ θεσμὸς τῶν ὁμοσπονδιῶν ἦτο εὐρύτατα διαδεδομένος εἰς τὴν Ἄνω Μακεδονίαν κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, διὰ νὰ δεχθῶμεν ὅτι καὶ ἡ Δερρίοπος ἀπέτελει κοινόν, ὅπως καὶ αἱ ἄλλαι βορειομακεδονικαὶ περιοχαί.

4. Τὸ κοινὸν τῶν Ἐλιμιωτῶν ἦτο ὀργάνωσις παρομοία πρὸς τὴν τῶν Ὀρεστῶν. Ἐκ τῶν δύο μνημονευθεισῶν ἀνωτέρω ἐπιγραφῶν τῆς Αἰανῆς ἢ σ. συνάγει δύο τινὰ περὶ αὐτοῦ: α) ὅτι τὸ κέντρον τοῦ κοινοῦ κατὰ τὸν 2ον μ.Χ. αἰῶνα ἦτο ἡ Αἰανὴ καὶ β) πόλις ὁμώνυμος μετὰ τὴν περιοχὴν Ἐλιμεία δὲν ὑπῆρχε. Πόλεις τοῦ κοινοῦ ἐκτὸς τῆς Αἰανῆς ἀναγνωρίζει μίαν παρὰ τὸ σημ. Σισάνι καὶ ἑτέραν παρὰ τὴν Κοζάνην, ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς ὁποίας ἐσώθησαν τὰ ἀρχικὰ γράμματα ΜΑΛΕΙ..... Ἄλλαι πόλεις καὶ κῶμαι αὐτόνομοι θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχον εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς περιοχῆς, τὸ συνορευόν μετὰ τὴν Περραιβίαν, καθὼς καὶ εἰς τὸ δυτικόν, τὸ ἐστραμμένον πρὸς τὴν Ὀρεστίδα. Τὸ ἔθνικόν ὄμως Ἐλιμιῶται, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ εἰς λατινικὴν ἐπιγραφὴν τῆς περραιβικῆς Δολίχης τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος, ἐδήλου ὅχι τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως, ὅπως καὶ ἡ ἴδια ἄλλοτε ἐπίστευεν, ἀλλὰ τὰ μέλη τοῦ ἐλιμιωτικοῦ κοινοῦ καὶ αὐτὸ τὸ κοινόν. Τὰς μαρτυρίας δὲ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου, τοῦ Κλαυδίου Πτολεμαίου καὶ τοῦ Τίτου Λιβίου περὶ τῆς ὑπάρξεως μιᾶς πόλεως μετὰ τὸ ὄνομα τῆς Ἐλιμείας δὲν θεωρεῖ ἐπαρκεῖς, πιστεύουσα ὅτι οἱ συγγραφεῖς οὗτοι ἢ παρανοοῦν τὴν πηγὴν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀντλοῦν τὴν πληροφορίαν περὶ τῆς Ἐλιμείας, ἢ δίδουν ἄλλην σημασίαν εἰς τὸν ὄρον «Ἐλιμεία» ἢ ἡμεῖς πιστεύομεν ἐσφαλμένως ὅτι ἀναφέρεται εἰς πόλιν, ἐνῶ πρόκειται περὶ τῆς χώρας. Καὶ ἐδῶ πρέπει τὸ ἴδιον νὰ ἐπαναλάβωμεν, ὅ,τι καὶ διὰ τὴν Δερριόπον. Μίαν πόλιν μαρτυρουμένην εἰς τρεῖς πηγὰς εἶναι δύσκολον νὰ θεωρήσωμεν ἀνύπαρκτον.

Ὅπως δὴποτε ἢ σ. μᾶς δίδει βᾶσει τῶν δεδομένων, πού ἔχομεν σήμερον εἰς τὴν διάθεσίν μας, ἱκανοποιητικὴν εἰκόνα τοῦ θεσμοῦ τῶν ὁμοσπονδιακῶν κρατῶν τῆς Ἄνω Μακεδονίας. Ἄς ἐλπίσωμεν δὲ ὅτι νέα εὐρήματα, ὡς τῆς Αἰανῆς, θὰ ρίξουν περισσότερον φῶς εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν βορειομακεδονικῶν κοινῶν καὶ πολλὰ εἰσέτι σκοτεινὰ σημεῖα θὰ διαλευκανθοῦν.

Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ